

УДК 355/359

Пелипишин С. – гр. БМ-11

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

ФОРТИФІКАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

Науковий керівник: к.і.н., доцент Щигельська Г.О.

Pelypyshyn S.

Ternopil Ivan Pul'uj National Technical University

UKRAINIAN COSSACK FORTIFICATIONART

Supervisor: PhD, Associate Professor Shchyhelska H.O.

Ключові слова: фортифікація, козаки

Keywords: fortification, cossacks

Дослідження воєнного мистецтва козацької доби дозволяє виявити складові, завдячуючи яким Військо Запорозьке виходило переможцем у багатьох війнах і походах. Серед них на окрему увагу заслуговує фортифікаційне мистецтво козаків, яке мало свої особливості й досягло високої майстерності, що неодноразово засвідчувалося іноземними відвідувачами та фахівцями.

У XV-XVI ст., для оборони України служили численні городки, чи замки. На козацькій території від Случа по московський кордон у XVII ст. їх нараховувалося більше ніж 200. Укріплення складалися з двох частин: міцнішого замку і слабших укріплень містечка. Більша частина замків була побудована з дерева; дерев'яні були башти, ворота, частоколи й паркани. Вони давали захист місцевому населенню й меншим відділам козацького війська, а для ворога були поважною перепорою в поході.

Фортифікаційне мистецтво значно змінилося в XVII ст. - у зв'язку з розвитком артилерії. В тих часах щораз більше поширюються земляні фортифікації, що складалися з валів, шанців, окопів, редутив. Виходячи з потреб власної оборони, у війнах із поляками та з татарами, земляні фортифікації козаків сягнули високого розвитку. Польський мемуарист не знаходить слів похвали, описуючи фортифікації Дмитра Гуні в Голтві 1638. р.: «Замок був укріплений самим частоколом, вал за палями висипали, брами сильно забили й закопали, перед містом від річки до річки кинули могутній вал, перед валом могилу замінили на сильний шанець і укріпили 6 пушками. Довкола побудували шанці, перекопи, засідки... Подібні укріплення Гуня збудував на урочищі Старці. «Не один інженер дивувався праці і добрій інтенції простого хлопа, оглядаючи сильні вали, шанці, батерії, заслони, доли, переколи землі, діри, дубові палі й частоколи, привалки та вали», - відзначає мемуарист. За Хмельниччини полкові городи були так сильно укріплені, що полякам доводилося облягати їх безуспішно. Особливо в період Національно-визвольної війни відзначився полковник Іван Богун: в кампанії 1655 р. містечко Умань він забезпечив такими могутніми фортифікаціями, що поляки порівнювали їх зі славною нідерландською фортецею Бредою.

Високий рівень на Запорозжжі мала сторожова й розвідувальна служби. Запорозжці створили оригінальну систему сигналізації. Вона складалася з «маяків», або «фігур», які утворювали своєрідний світловий телеграф. Щойно помітивши ворога, козаки запалювали перший маяк, що стояв на кордоні, за ним спалахував другий, третій. Чорний густий дим та яскравий вогонь попереджали населення про наближення загарбників.

Неперевершено майстерності запорозжці досягли у використанні табору з возів, який застосовувався для просування військ, наступу, оборони. Використовуючи

спочатку табір як засіб для захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний, неприступний спосіб оборони, а потім і наступу.

Згідно з організаційною структурою війська того часу на кожні 5-10 козаків припадав один віз, на якому перевозилася зброя, боєприпаси, продукти, фураж для коней (взимку), лопати, сокири, пилки та ін. На окремих возах перевозилися гармати.

Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухались вози один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів йшло військо. В першому або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати, а біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою. Посередині табору вели коней. Передня і задня сторони прямокутника були не замкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав «крила», тобто один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору. Якщо табір раптово зупинявся для оборони, «крила» заверталися, замикаючи передню та задню сторони табору возами. Якщо передбачалася довготривала оборона табору, то колеса возів закопувалися у землю, її насипали також і на вози. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робилася мережа окопів та брустверів, з'єднані ходами сполучення. Такий табір був базою, з якої розпочинались подальші бойові дії з ворогом.

Коли ворог підходив ближче, піхота з поза возів починала стрільбу з рушниць, як і артилерія. Чи треба було йти вперед, чи відступати, військо під охороною табору, за кількома рядами возів, було добре прикрите від наступу. В 1628 р. під заслоною табору запорожці пройшли цілий Крим, від Перекопу до Бахчисараю, хоч татари їх сильно обстрілювали. І так само пізніш верталися тим самим шляхом, теж «оборонною рукою».

Ворог намагався завжди в якомусь місці табір розірвати і крізь цю діру вдертися до середини, між військо. Щоб утримати в порядку лінію табору, козаки прив'язували віз до воза, - хоч воно не було легко й вигідно. А коли ворогу вдавалося «розірвати» табір, або «відірвати» його частину, козаки докладали зусиль, щоб знову замкнути лінію возів. За таких обставин козакам доводилось залишати частину возів, а то й людей, щоб врятувати більшість і відновити табір.

Якщо виникала потреба несподівано готуватися до бою, тоді козаки застосовували таку тактику: випрягали коні й пускали їх самопаш, - запорожські коні були привчені ходити табунами, - а з возів будували кращий, оборонний табір. Так, історичний свідок тих подій француз Шевальє неодноразово підкреслював, що козацький табір, який складався з багатьох рядів возів, де знаходилася частина війська, здатний витримати будь-яку атаку.

Розміри табору залежали від кількості війська. Так, під Берестечком у 1651 р. табір Б. Хмельницького мав сім кілометрів в ширину і довжину. Французький інженер-фортифікатор Гійом Левассер де Боплан засвідчував, що 500 татар не наважувались атакувати 50 – 60 козаків, якщо ті йшли під прикриттям табору, а 100 козаків, захищаючись табором, успішно відбивалися від тисячі поляків.

При Б. Хмельницькому з'явилися нові типи фортифікаційних споруд. Найбільшого розвитку набрало будівництво земляних укріплень для індивідуального захисту від вогню ворога. Козаки були майстрами будувати земляні укріплення. "Козак воює стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатою..., зауважував, зокрема, папський нунцій Торрес, що бував у Польщі в Україні – посипає землю і робить укріплення серед безмежних рівнин свого краю".

Запорожські козаки піднесли своє фортифікаційне мистецтво на небачений як на той час високий рівень, що допомогло їм створити одну з найкращих і найефективніших армій тогочасної Європи.